

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 23
(18756)

2016 чылдың
март 3
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

АЙДЫҢНЫҢ АМДАННЫГ ХЛЕВИ

Хлеб быжырыкчызы Алдынай Иргит чаа эскен амданныг хлевин
онга садары-биле белеткеп турары.

О үнүп келген 2016 чылда Бай-
а кожуунуң төвү Тээли суурда
сайгарлыкчы Айдың Экер-оол-
Чүлдүм хлеб быжыраар черни
ы-биле кады туткаш, ажылгалга
ерин эрткен чылын-на эгелеп
ш, ол ажылын амгы үеде улам
ынчыткан. Ол хлеб быжыраар
биле садыын ажылгалга кири-

геш, 8 кижы ажылдаар ажылчын
олуттарны ажыдарын планында
кирген. Ынчан хлеб болгаш булоч-
ка кылырының хемчээли 2 катап
көвүдээр.

Амгы үеде ол сайгарлыкчының
«Чаа быжырган амданныг хлеб» деп
кызыгаарлаттыгнан ниитилелдин на-
йралдыг коллективи бир ээлчегде-

ле 900-1100 хлебтерни хол-биле
быжырып турарлар. Олар бүдүрген
продукциязын дүрген садары-биле
Тээлиниң ясли-садтары-биле керээ-
ни чарып алгаш, хол-биле быжырган
амданныг хлевин бичи чаштарга
чедирип берип турарлар.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Чагыдылга – 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

«Шын» солунуң хүндүлүг номчукчулары
болгаш бирикчилери!

«ШЫННЫҢ» чагыдылгазының өрттөн чиигедир сорулга-биле ча-
гылганы «Шын» солунуң редакциясында организастан. Солунуң
дүрүлгелерин редакциядан кээп ап болур кижилерни чагыдылганы
дакцияга кылып алырынче чалап тур бис.

Хуу кижилерге: 1 айда – 72 рубль, 3 айда – 216 рубль,

6 айда – 432 рубль, 1 чылда – 864 рубль.

Организацияларга: 1 айда – 120 рубль, 3 айда – 360 рубль,

6 айда – 720 рубль, 1 чылда – 1440 рубль

Адреси: Кызыл хоорай.

Красноармейская кудумчузу, 100

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солуну үезинде чагыдып номчуңар.

Хүннүң медээлери

ТЫВА — МАЛ БАЖЫН КУДУЛАТПААН РЕГИОН

Тываның малчыннары экономиктиг кризиске
удур эң туруштуг чоруун көргүскен.

Санкцияларның тывылдырганы кризисинде
Россияның кайы регионнарының туруштуг болганын
хамаарыштыр 2015 чылдың рейтингизиниң түңнелин
Хамааты ниитилелди сайзырадырының фондузунуң
специалистери үндүргеш, Тываның малчыннарын
демдеглээн. Ону үндүргеш, сөөлгү бүдүн чартык чыл
дургузунда чуртта АҢК-түң көргүзүлгери дыка кудулап
турда, малдың баш санын өстүрген, көдээ ажыл-агый
продукциязының бүдүрүлгезин көвүдеткен Сибирьде
кара чаңгыс регион Тыва деп санаан.

Бо чедишкиннер республиканы чурттуң эң туруштуг
регионнарының санынга кирир арганы бербээни шын.
Ынчалза-даа фондунуң ажылдакчылары даштыкыдан
келип барааннарны солугурунун программасын күседири-
биле Тываның эрге-чагыргаларының ап турар хемчег-
лерин дээштиг болган деп санааннар. Регионнуң көдээ
экономиказын «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп
губернатор төлөвилелдин езугаар күсөдип келген. Ооң
ажылдап келген үш чылының дургузунда 150 ажыг биз-
нес-саналдарны боттандырып, 1000 ажыг ажылдаар чаа
олуттарны тургузуп, аграр адырда биче ажыл-агыйлардан
эглээш, улуг-улуг садыг-саарылга четкилерин ажыдып
келген. Амгы үеде ол төлөвилел чаа деңгелге үнүп, эът,
сүт аймаан хөйүнү бүдүреринче угландырып турар.

Көдээни аграр бүдүрүлгөже хаара тудар ажыл ам-даа
уламчылап турар. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»
деп төлөвилелден аңгыда, «Анык өг-бүлөгө — кыштаг»,
«Инек — чөмгөрүкчи малым» деп төлөвилелдер база
ажылдап эгелээн. Фермер болурун күзгүн көдээ иш-
чилерге, кодаанынга өстүрүп алзын дээш, малды халас
бээрин көргөн. Малдан баштай алган төлүн төлөвилелге
киржир дээн өске кижиге дамчыдары көрдүнгөн. А
күзөлдиг кижилер суур бүрүзүнде дыка хөй, ынчангаш
кордакчыларның аразына мөөрей чарлаар.

Кризистиг 2015 чылда көдээ ажыл-агый продукция-
зын хуу ажыл-агыйларга бүдүрерин регионнуң эрге-ча-
гыргалары камгалап ап шыдаан дээрзин хамааты ни-
тиелди сайзырадырының фондузун демдеглээн. «2015
чылда хуу ажыл-агыйлар продукция бүдүрүлгезиниң
деңгели чуртта кудулаан, чүгле Тывада, Кемерово бол-
гаш Томск областтарда 2014 чылдың көргүзүлгери хевээр
арткан» — деп, фондунуң Новосибирск филиалының
удуртукчузу, социология эртемнериниң доктору Кон-
стантин Антонов демдеглээн.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ӨСКҮС УРУГЛАРНЫҢ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ

Тываның Күш-ажыл болгаш социал поли-
тика яамызынга Салым-чолга киржилге аттыг
өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан
уругларның республика иштинде хөй-ниити ор-
ганизациязының бирги конференциязы болуп эрткен.
Аңаа республиканың шупту кожууннарындан 92
төлээ киришкен.

Ол ышкаш конференцияның ажылынга күш-ажыл
болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оол,
Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле
агентилелдин директору Раиса Күжүгет, Агентилелдин
тускайжыттыг чуртталга фондузунуң килдис
начальниги Дамырак Монгул-оол, республиканың
Өг-бүлө болгаш уругларның социал деткимче төвүнүн
директору Орланмай Куулар, Рөстөптүн тускай
кезектериниң удуртукчулары база киришкеннер.

Конференцияны ажыдып тура, Раиса Күжүгет ук
хемчегиниң эргежок чугулазын демдеглээн. Бодунуң
ажылын барык-ла бүдүн чартык чыл бурунгаар эгелээн
өскүстерниң организациязы янзы-бүрү конкурстарга
(Уланчызы 2-ги арында).

ӨСКҮС УРУГЛАРНЫҢ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

болгаш грант төлөвилелдеринге киржи болур ылап-ла бот-тускайлаң хөй-ниити каттыжышкын апарган. Ол чүүлдер ооң арга-шинээн калбартыр. Ол ышкаш организация Агентиелдин ажилына, чуртталга комиссиязының ай санында болуп турар хуралдарына база киржи болур. А күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тасоол өскүстөрнүн организациязы ооң башкарып турары яамы-биле сырый ажилдаар дээрзинге идегелин илередип, төлээлерге чедишкенин күзээн.

Конференция үезинде организацияның 2015 чылда ажил-чорудулазының дугайында отчету таныштырган, чаа даргазын, Чөвүлелди болгаш Контроль-ревизия комиссиязын соңгаан.

Ол албан-дужаалдарга шиллелгелер бадылаашкын хевиринге эрткен. Хөй үн-биле чаа даргазынга амгы үеде Респоттун азырал болгаш хайгаарал килдинде ажилдап турар Ляна Мон-

гуш соңгуткан. Агентиелдин албан черинде болгаш өскүс уруглар-биле дорт ажилдап турар кижиге оларның эргелерин камгалап алыры чик болур деп төлээлер барымдаалаан. Организацияның чөвүлелинге алды төлээ соңгуткан. Ынаар даргазының бүрүн эргезин бодундан чайлаткан Виктория Шипуля, Руслан Мухамедшин, Буяна Серендык, Артыш Куулар, Шончалай Ондар киргеннер. Контроль-ревизия комиссиязынга Артур Хизматуллин, Аян Ховалыг болгаш Алена Тугжу соңгутканнар.

Чаа удуртулганы соңгаан соонда, төлээлер Агентиелдин болгаш ооң эргезинде турар албан черлеринин директорларына чуртталга оран-савазы-биле хандылары, социал камгалал, азырал болгаш хайгаарал талазы-биле айтырылгар салыр аргалыг болган. Ол дээш тускай консультация пунктуларының ажилын организастаан.

gov.tuva.ru

ЭҢ ЭКИ АВТОБУСТУ, ЭКИ ЧОЛААЧЫНЫ...

Бо чылдың март 1-ден апрель 11-ге чедир Кызыл хоорайга пассажирлер аргыштырыкчыларының аразына «Хоорайның оруктарына чогулмалыг» деп мөөрей болур.

Ол мөөрейни чарлаан кол чылдагааны — хөй-ниити транспортунга чонну аргыштарының шынарын бедидери. Пассажирлер бүдүн айның дургузунда боттарының санап турары-биле эң эки автобус (микроавтобус), эң эки чолаачы, эң эки кондуктор дээш бадылаалар.

Эки деп санааны автобус азы маршрут таксизи дээш хоорайжылар SMS-бадылаашкын-биле 89833656510 номерже азы «Голос Азии» радиостанцияның кыска 5544 номеринче соталыг харылзааның бүгү ажыгакчылары долгап болур.

Бадылаашкынның кол негелдизи: дыңнадыгның эгезинге маршруттуң дугаарын,

автотранспорттуң күрүне дугаарын болгаш чүге ол дээш бадылап турарын бижири. Дыңнадыгны 5544 деп кыска номерже чорударда, ооң мурнунга «Азия» деп сөстү бижири албан.

Хоорайда эң эки пассажир аргыштырыкчылары дээш кызылчылар апрель 11-ниң 12 шакка чедир бадылаар. Комиссияның составында ОШАЧКИ-ниң, Транспорт инспекциязының, Росхереглелхайгааралдың, Хөй-ниити палатазының, Тываның Журналистер эвилелиниң, республиканың ИХЯ-зының чанында Хөй-ниити чөвүлелиниң төлээлери, идепкейлиг кызылчылар кирип турар.

Мөөрейниң түңнелин апрель 13-те үндүрер.

Мөөрейниң организакчылары — Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы болгаш мэрия-зы.

Бистиң корр.

БАШ УДУР БАДЫЛААШКЫН ЭГЕЛЭЭН

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының баш удур партия бадылаашкыны эгелээн.

Ол хемчеге тураскааттыг парлалга конференциязы 2016 чылдың февраль 17-де ТР-ниң Дээди Хуралының хуралдаар залына болган. Аңаа регионда тургустунган оргкомитеттин кижигүннери — регионда Полит-чөвүлелдин секретары Каң-оол Тимурович Даваа, Бүгү-россияның автомобилистер ниитилелиниң Тывада регион салбырының даргазы Аян Өргөөвич Монгуш, Кызыл хоорайда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Мария Анатольевна Чихачева олар киришкеннер.

Парлалга конференциязының темазы «ЧДР-ниң эрткен съездинин түңнелдери, баш удур соңгулдаларны (праймеризти) эрттиреринин, баш удур бадылаашкыннарны эрттиреринин чуруму, ол бүгүнүң түңнелинде «чаңгысдемнигжилер» Күрүне Думазының соңгулдаларына киржир кандидаттарны тодарадыр. Эрткен съездиге праймериз эрттиреринин талазы-биле Сергей Неверовка удурткан федералдыг оргкомитетти тургускан.

Съезд соонда регионнарда оргкомитеттерни тургускан, Тывада

ону Политчөвүлелдин секретары Каң-оол Даваа удурткан. Оргкомитеттин составында 13 кижикирип турар. Олар дээрже хөй-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектеринин төлээлери, боттарының ажил-херээнге ат-алдарлыг болгаш хүндүткелдиг специалистер-дир.

Февраль 12-де ооң баштайгы хуралы болган. Баш удур бадылаашкыннарны эрттиреринин регламентин ажилдап кылган.

Кандидаттарны февраль 15-тен апрель 10-га чедир депшидер. Кандидаттарны бүрүткээр апрель 15-те доостур. Регионнарда саналга комиссияларын 2016 чылдың март 1-ге чедир тургузар. «Чаңгыс демниг Россияның» баш удур бадылаашкыннарын бо чылдың май 22-де эрттирер деп тодарткан.

Оргкомитет «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тыва салбырының Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32 деп адреске турар күүс-комунда тургустунган. Ажыл хүннеринде 9.00 шактан 17.00 шакка чедир документи-тирнү хүлээп алыр болгаш сүмелерни бээр.

«Чаңгыс демниг Россияның» регион салбырының парлалга албаны.

ЧУГААНЫҢ ӨЗЭЭ — КАДЫК-ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛ

Февраль 18-те Чеди-Хөл кожуунун Элегес сумузу-нун Культура бажыңына чон хөй-биле чыылган. Олар Кызылдан келген чүрек эмчилеринге кирип ап, «Тыва» ансамблиниң оюн-тоглаазын сонуургап көөр аргалыг болган. Чеди-Хөл кожуунун Элегес сумузу-нга республиканың Хөй-ниити палатазының хүнү ынчаар үре-түңнелдиг эрткен.

Аңаа Тываның Хөй-ниити палатазының даргазы, Тываның Адалар чөвүлелиниң удуртукчузу Хонук-оол Монгуш, хостуг хурешке ССРЭ-ниң спорт мастери, ТывКУ-нун башкызы Өргелээр Ондар, кардиолог эмчи Надежда Ооржак база тус чер бот-башкарылган органнарының удуртукчулары киришкен.

Хурал эгелээр бетинде Өргелээр Чүвүрекович бичи спортчулар-биле ужурашкан. Хоочун башкы аныяк мөгелерге күш-дамыр сайзыралы, «ка-жар» аргалардан аңгыда, мөге кижиниң келир үези, ат-алдары ооң бүдүштүг мөзү-шынарындан

хамааржыр деп чагып-сурсаан.

Надежда Соскур-ооловна Ооржак республикада билдин-гир чүрек эмчизи. 2014 чылда Тываның Хөй-ниити палатазының кижигүнүгө соңгутурган. Ол хүн Надежда Соскур-ооловна эмчи сестралары Мөнгүнмаа Ооржак, Анжела Иргит, Элегес сумузу-нга кел-ле дораан, чапсар чокка ажилдааш, 30 ажыг чурттакчыларның ка-дыын шинчип көргөн.

Элегес суурнуң чурттакчылары-биле ужуражылганы Хонук-оол Доржуевич Монгуш башкарып эрттирген. Чугааның кол өзүн кадык-чаагай чорук, тыва езу-чаңчылдар, ажил-агый дээш, өске-даа амыдыралчы айтырылгар тургускан. Чонну сонуургадып, дүвүредип чоруур айтырылгарга сумунуң баштыңы Ольга Тонгак, чагырга даргазы Игорь Чап, Чеди-Хөл кожуунун баштыңы Юрий Хурума, кожуунун чагырга даргазының оралакчызы Владимир Тюлюш олар тус-түзунда харыларны берген.

Хуралдың ажылчы-зээн түңнел тура, суурну ниитичилери тодарткан пирлерни хүлээп алган рээде, шынар чок «те-араганың когун үзер. Чаш уругларга каржы-чоруктарны болдурбас аныяктарны ажилга хара-дарын күштелдирер.

Тываның кожуун, суму-да төлөптиг ада-иелер эвес. Ынчанга Хөй-палатазының ужуражы-ры шаңналдар-биле до-чаңчыл апарган. Чеди-Х Элегес сумузу-нга бо у-алды үлөгерлиг ада-шаңнаан.

Байырлыг хөөннү улам дараазында «Тыва» ан-Элегес сумунуң чуртта-нунга хөгүлүг, солун оюн-зын бараалгаткан. Бо-ч дургузунда Тываның Хөй палатазының хүннери-езугаар Ак-Довурак хоо-Тожу кожуунунуң Тоора-база эртер.

Маадыр СА

Экономика

БАШ УДУР БЕРГЕН МЕДЭЭЛЕР-БИЛЕ

2016 чылда бензин өртээниң өзери-нун дугайында эксперттер болгаш экономистерниң 2013 чылда баш бурунгаар берген медээлери езугаар көөрге, өртөктер билдингир-ле шы-рак өзер, чүге дээрже казымал байлактарны казып тывар дээн ышкаш ындыг хевирлиг ажил-чорудулгаларның үндүрүү 2014 чылда өскөн. Акцизтер база өскөн. Ынчанга кывар-чаар чүүлдүн литрде өртээниң өске-ниниң чылдагааны ол болур. Бо санаашкыннарның аайы-биле планнааны болза, 2016 чылда бензинниң өртээ ниитизи-биле 13 хууга өзер. Оон аңгыда үндүр сөөрткен барааның каа-лы дадывырының хемчээли кудулаарын планнап турган, оон түңнелинде нефть ажил-дакчыларына бүдүрүп турар бараанын даштыкы чурттарже садары ажыктыг болу берген. Россияның бензин шыгжаар чер-леринде бензинниң эвээжэни-биле холбаштыр, аңаа хереглел өскөн болгаш ооң өртээниң өрү көдүрүлгени ол.

Бо-ла бүгү чылдагааннарга хамаарыштыр, эксперттерниң бадыткап турары болза, херек кырында өскөн өртөктерниң хемчээли РФ-тиң Чазанга кириген саннардан оранчок ылгалдыг. Күрүнениң баш удур берген медээлеринде ол өскөн өртөктерниң хемчээли куду.

Чазактың баш удур берген медээлери амгы үениң херек кырында боттуг байдалы-биле бадыткаттынмаан. Россияжи экономикада шак санында болуп турар өскерилгелер 2016 чылда бензин өртээниң өзери-нун тала-зы-биле баш удур медээлеринге ол дыка салдарлыг болган.

Нефть өртээниң бадып тура-ры планга дыка улуг өскерилгени болдурган. Ол чикки болган тудум, кывар чүүлдүн өртээ эвээш болур. Ийи дугаарында, долларның үнезиниң улгатканы база улуг өскерилгени болдурган. Үш дугаарында, делегейде нефтини казып тыварының көвүдээни

болгаш нефть продуктуларының бүдүрүкчүлери араб чурттары Каттышкан Штаттарның аразында чардынган керээ кончуг улуг салдарлыг болган. Оон түңнелинде бензин артыкшыл-дыг апарган болгаш аңаа хереглел баткан.

ЭКСПЕРТТЕРНИҢ САНААНЫ

Шупту эксперттер, бир эвес боттарының баш бурунгаар медээлерин берип, шеневес турган чүве болза, эксперттер эвес болур турган ийик. Ынчап кээрже, экономика адырында профессионалдарның бадыткап турары болза, 2015 чылда турганынга көөрдө, бензинниң өртээ 20 хууга өзер, оон түңнелинде, экономистерниң санап турары болза, бензинниң өртээ 2014 чылдың деңгелинден 85 хууга өзер. Ынчанга эксперттер, билдингир-ле, маңаа чөл-шээрешпээн хөөннер болурун манап турар. Ынчап кээрже, ол чидиг айтырыг чүгле бодунуң машиналарына бензин кудуп ап турарларга хамааржыр эвес, аш-чем өртээнге база хамааржыр. Чүге дээрже барааннарны колдуунда автомашиналарга сөөртүп турар болгаш, бир литр бензинниң өртээниң өскени-биле чергелештир барааннарның өртээниң деңге өзери албан.

2016 чылда Россияга бензин-ниң өртээ кайы хире болурун? Ол айтырыг бөгүн, кандыг-даа хөөредиг чокка, шуптувусту дүвүредип турар. Бир талазында мындыг болгай, акцизтерниң өртээниң өскени болгаш үндүрүг чыылдазы чурттуң бо хүнде дыка берге байдалда турар бюджетин долдуурар арганы бээр. Өске талазында, кывар-чаар чүүлдүн хенертен дүргөн өскени валюта садыглажышкынына национал валютасы болур рубльдин туружунуң кошканы-биле холбаштыр орулгазы куду-лаан бөдүүн чоннуң аразына социал чидиг байдалдың болгаш дүвүрелдин тыптыр чылдагааны болур.

Бензинниң өртээ акы-дунма

чурттар-биле экономикта-лелче Россияның кире-талазы-биле планынга салдар чедирип турар. Каттыжышкынны тургуза нефтиниң каайлы дады-эвилелче кирип турар. Чурттарга дең болур. Амн Россияда каайлы дады-Казахстандан хөй. Белор-да ол чурагай оон-даа Түңнелинде, ону деңешти Россияның төлээлери ө-деңештирер ужурун. Россия база өртөкти ба-ужурга таваржыр.

2016 чылда Россияга зинниң өртээ кайы хире-деп айтырыгга эксперттер харылааны болза: 2-3 өзер, литрде 40 рубль чед берип болур.

Бензин өртээ улуг бол-дизе, нефть продуктулар-болбаазыраткан бараан-акцизиниң өртээн бад-апаар. Ынчалза-даа ы-хемчеглерден күрүне-каш миллиард рубльди-нар ужурга таваржыр. К-бүрүзүн санап турар амгы-байдалда ол кончуг таар-чок.

КАНДЫГ АРГАЛ БАРЫЛ

Амдыызында Чазак б-өртээн канчаар салыр та-биле түңнелди тодарт-нефть болбаазырадыр үл-бүдүрүлгелеринин удурту-ры автомобилистерни де-талазы-биле бодунуң арга-сүмелеп турар. Чижээ-ге, олар Чазакка эвээш-галыг азы социал детк-херек болуп турар авто-листерни деткир тала-ле ийи таланың төлөвиг-сүмелеп турар. Ол санал-автомобилистерниң чамд-тегориязынга ачы-дуза-че-бензин кудар черлерни-зарын көрүп турар. Нефть-баазырадыр бүдүрүлгел-ээрлери ол төлөвилелдин-чамдыызын акшаландыра-беленин база дыңнаткан.

Парлалга материалда-дан Ася ТҮЛҮШ белет

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Угаан-бодал эртинелерин камгалап, эртериниң талазы-биле хөй чылдарда үр-түннелдиг дагдыныкчы ажил-чорудулга дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Тыва Республиканы» Камбы-лама эргелели» төп суддиси шажын организациязының лама башкызы Борис Эренчинович СОДУНАМГА тыпсыр.

Даш чонар уран чүүлү сайзырадырын-

га улуг салышкыны дээш «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, даш чонукчузу мастер Юрий Дажыйович ООРЖАККА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың февраль 3

№18

«Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың чурулга уран чүүлүн сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, уран чурукчу

Шой Улзайович ЧУРУККА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың февраль 26

№ 23

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

2016 чылдың февраль 1 №126/612-6

Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга томуйлаар кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациясында хамаатыларның соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунун 28 чүүлүнүн 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга түр ажилдавайн турар, 1977

чылда төрүттүнген, тускай ортума эртемниг Александр Тараачиевич Манчалмааны томуйлаар.

2. Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы девискээр соңгулда комиссиязының организастыг хуралын 2016 чылдың февраль 14-тен орайтатпайн чыыр.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ТУДУГЖУНУҢ САКТЫЫШКЫНЫ

1964 чылда бир кезек эжиш-тер Барыын-Хемчик кожууннун эртен-Терезин сес чыл школазын ооскаш, Кызылга ол чылын аа ажиттыглан Политехниктиг техникумга өөренир дээш чоруп-тис. Ында үлетпүр болгаш хамааты тудуг база казымал айлалар арыглаар деп ийи илбир бар болду. Кирериниң ыргалдаларын дужаап ал-ш, тудуг салбырынга өөренир дивис. Чаа ажиттыглан техникум болгаш ыңдыг-ла боор, илден-даа албайн турдус. Третаар черивис эрги аэро-рт чоогунда, Пролетарская думчузунда 58 дугаар бажың-ренир черивис Кызыл парти-нар тураскаалының чанында ыгс каът ыяш бажың.

Техникумнун директору Флимонович Шишигин: «Ыдажып, манап көрүңер, илден-даа алаа чугаалажып мен» — деп чоруп турда, Чаа ичедип келген. Мээң эштерим дашпайн документилерин аш, суурже чангылай берген-и. Мен өөренип артып калдым. 1968 чылдың февраль-те «Техник-тудугжу» деп эгежилдин дипломун алгаш, аалда езугаар Ак-Довурак райда «Тыва даг-дүгү» тудуг елелинге чедип келдим. Ол е тудуг эргелели Постоянный арг кончуг улуг бүдүрүлгелер: елге комплекзин, Культура узун, беш каът ниити чурттал-ажыңнарын дужаап турган. ү-эвилелдин комсомолчу уу кылдыр чарлапкан. Совет елелиниң булуңнарындан ы-бүрү омак-сөөк комсомол-ар кээп турган, ажил шуут-ла мирээр үе.

«Тыва даг-дүгү» тудуг эргеле-ин даргалары мени, аныяк ту-ку дээш сонугурап, күзелдин-е 3 дугаар тудуг участогунга тер кылдыр хүлээп алды. ектилерим 80 болгаш 60 аал таар бажыңнар база эмчи плекизиниң чедир кылыр илдары турган. Ынчан «Трест-а» тудугнун даргазы Чимит-жу Байырович Ондар турган. бир хүн ажилдааш, үр-даа баан мен, участок дарга-Чураков-биле эмнелгеге ылывыс аайлап чоруп ту-ста, Чимит-Доржу Байыр-и биле «Тыва даг-дүгү» тудуг елелиниң даргазы Еременко, инженер Подгаевский база

48 дугаар тудуг эргелелиниң даргазы (адын уткан-дыр мен) херээжен дарга келдилер. Даргаларым мени: «Чаа дооскаш, ажилдап эгелээн мастеровис-тир» деп таныштырды. Мээң холумну дыңзы кончуг туткаш: «Кайы чер чурттуг сен?» — деп, айтырды. «Дөң-Терезин» — ди-дим. «Кадайың бар бе?» — дээр-ге, «Чок» — дээримге, каттыргаш: «Бо даргада болза-даа эндерик шеверлекчи кыстар бар-ла болгай, оларның бирээзи-биле таныжып алгаш, даргаңга» — дээш, Еременкоже айыткаш, «Кудаладып ал» — деп, орустап баштактанырга, ол даргалар: «Ам кудашкылар болур-дур бис» — дээш, шаанче кири каттыржып турганын ам-даа утпаан мен. Ооң соонда херээжен дарга мени көргөн санында-ла: «Хүреген, канчалдың?» — деп, баштакта-ныр турду. «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелиниң даргалары Чимит-Доржу Байыровичини кончуг хүндүлээр турган.

Неделяда үш катап болур ажил-агый хуралынга (планер-ка) «Чимит-Доржу Байырович ынчаар чугаалаан, ону-мону сүмелээн, ону албан күүсидир бис» деп чугаалажып турга-нын каш-даа дыңнаан мен. Бир күзүн 11 дугаар АТП-ге 12 чүк машиназының гаражының чер ажилын эгелээр деп турувус-та Чимит-Доржу Байырович эргелелдин даргалары-биле келди. Ол мээң холум тудуп, мен-дилешкеш: «Кандыг чоруп тур сен, бажың алдың бе?» — деп ай-тырды. «Эки чоруп тур мен, чаа ниити чуртталга бажыңдан өрээл алдым» — дидим. «Ол эки-дир, кадай канчалдың, тыптың бе?» — дээрге, «Чок» — дээримге, «Орта кижин сен бе?! Анча хөй кыстар аразыңдан кадай тып-пас» — деп, баштактангаш, меңээ телефонунун дугаары бергеш: «Эргелелге чүү болур болдур, менче дорт долгаар сен» — диди.

Чимит-Доржу Байырович черле ындыг, ажилыңа шыңгыы негелделиг, оюн-баштаа-биле кады чоруур. Эргелелге ол үеде 3 участок турган, эң улуу 1 ду-гаар. Ооң даргазы Желогонов, даг дүгү арыглаар фабриканың ийиги ээлчээниң тудугларын кылып, үш ээлчегге ажилдап турган. 2-3 дугаар участок дарга-лары Тимофей Семенович Сасин биле Валентин Денисович Чура-

ков. Постоянный суурга 5 каът чуртталга бажыңнарынче, херээ-женер зоназынче, харылзаа бажыңна, 120 олуттуг уруглар садынче, 11 дугаар АТБ-же чы-лыг болгаш суг дамчыдылгасы база гараж. Ынчан дүштеки кемни ажилчын объектилерге болгаш өске-даа черлерге хөйү-биле организастан турган. Ол хи-реде, каяа-даа баарга, оочурлуг, ажилдап турар кижилерниң хөйү ол хире турган.

Бистиң 3 дугаар участок ай, квартал планын доктаамал ажыр күүседип турганын сактыр-дыр мен. Участок даргазын, мас-терлерни кварталда шаңнал фондузундан, а бригадаларда эки ажилдаан тудугжуларны мастер фондузундан ай санын-да шаңнап турган. Ийи кожа чаагайжыды туттунган ниити чуртталга бажыңнарынча «Тыва даг-дүгү» комбинадының, тудуг эргелелиниң, ТЭС-тин ажил-чыннары, инженер-техниктиг ажилдакчылары муң хире кижин чурттап турган. Каът бүрүзүндө эр, херээжен туалеттер, душтар, адаккы каъдында буфет, баш таарар чер, библиотека, теннис, бильярд залдары, кызыл-булуң шупту ажилдап турган.

Ол чылдарда Барыын-Хемчик кожуунга, Ак-Довурак хоорайга спорт кончуг сайзырап турган. Тудуг эргелели хостаткан спорт инструкторлуг чүве, спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге секция-лар ажилдап турган.

Мен «Тудугжу» командазынга хол бөмбүүнге ойнап турдум. Кожууннун хол бөмбүү коман-дазы республикага ынчан каш дак-пыр чемпион турду. Мөгелери: Сергештей, Дүктүг-Ары, Кри-пан, Михаил Сундуй-оол, Дөң-Терезинден Дандар-оол, Кара-Кат, Самыяа, Көгел-оол, Аяңгыдан Доржу, Анай-оол, Байлаң-оол, Хөндөлдөң Кара Орус-оол, Дүдүй-оол сугларның ады республикага алгып турган. Мен база 64-түн чирин дуглап, ийи-бирни алып-даа турдум.

«Тыва даг-дүгү» тудуг эргеле-линге бир чыл ажыр ажилдап турумда, бир чыл бурунгаар чаа тургустунган «Дөң-Терезин» совхозтун директору келгеш: «Чыл ажыг үе иштинде тускай эртемниг тудугжу тып чадап кагдывыс. Чаа совхозта ту-дуг ажилының хемчээли улуг, ону башкарыптар кижин чок.

Аваң, кады төрээнериң шупту төрелдериң ында-дыр, төрээн сууруң-дур, биске ажилдап көрөм» — деп келдилер. Ына-ваан мен. Мээң даргаларымдан дилээрге: «Чаңгыс тыва масте-ривис, хоржок бис» дээш, ойталап каан. Ийи ай хире болганда, ноябрь байырлалының соонда, эргелелден мени келдирткен. Чеде бээримге, даргаларым мени сандайга олурткаш, кезек када ыт чок бот-боттарыңче көржүп каап ордулар. Оон Ере-менко дарга: «Дүүн бисти рай-ком партияның бюрозунче кый-гырткаш, бир дугаар секретарь, «Силерде Дөң-Терезин чурттуг тудуг мастери ажилдап турар-дыр, ол кижини Дөң-Терезинче ажилдаар кылдыр берип көрүңер» деп, шуут-ла дужаапты, ам канчаар чөпшээрештивис» — диди. Мен: «Чимит-Доржу Байыровичке долгаайн бе?» — дээримге, эргелелдин партия организациязының секретары «Дузалавас, партия каяа-даа күштүг» дээр болду.

Дөң-Терезинге ажилдай бер-дивис, өөм ишти фельдшер-акушер кижин, медпункт эргелек-чилей берди. Совхозтун тудуг ажылы янзы-бүрү болгаш сол-лун болду. Чеден чылдарның ортан алып турда, «Шекпээр» совхозтун директору, мээң төрел акым, Шериг-оол Дизижинович Ооржакка бир хүн ужуражы бээримге: «Чаңгыс черге ынча үр ажилдап чоор сен, бисте прораб чок» — деп, анаа-ла чугаалады. Өөм ишти-биле сүмелешкеш, «Шекпээр» совхозка ажилдай бердим. Ийи каът бажыңга чаа септел каан квартираны алды-выс. Кадайым уруглар садының эмчизи апарды. Үш дугаар кы-зывыс Шекпээрге төрүттүнген. Элээн үе кады ажилдап туру-вуста, Шериг-оол Дизижинович кожууннун күүсечки комитетинин даргазы кылдыр делший берди. Мен сөөлүндө үе өскерлип тур-да, Барыын-Хемчиктин эң улуг совхозу «Барлыкка» бичии када прораб бооп ажилдадым.

Ак-Довурак хоорайның тудуг-ларынга ол чылдарда ажил-дап, Постоянный деп чараш суурну тудуп каан, ам хоочуннар апарган тудугжулар база солун сактышкыннарлыг боор деп бодап ор мен.

Сорук-оол ООРЖАК.

Сукпак суур.

ШЫДАЙ КУРАНЧЫЛАР

Тес-Хемниң Куран ар-банында Эрзин, Тес-Хем кожууннарның албан черлерин-ге ажилдап чораан хоочуннар база инвалидтер мал-маган тудуп, огород тарып амыды-рап-чурттап турар. Сөөлү 10 чыл дургузунда куранчыларга чырык, орук, кудук берге айты-рыглар бооп турар. Ылаңгыя чазын, күзүн аай-дедир аргы-жарда хоочуннар бергедежил-ле эгелээрлер.

Бо чазын хөй хар чагга-ны-биле Куранче кирер орук шуут дугланган. Аай-дедир чорук кылып, эмчилеп, аъш-чем садып алыр арга шуут чок. Кожууннун даргалары, депутаттары чыл санында ужуражып, хурал эрттиргеш, куранчыларның бо берге ай-тырыгларын шиитпирлежип бээрин аазап-аазап чоруп-ла турар, кандыг-даа шимчээшкин чок. Орукту калбарткаш, сай-даш-биле дескилээр, а белен казып каан кудукка чүгле чырык кириери арткан. Ам канчаар, чудук адаанче чудуруун суккан эвес, кырган-диңең, оорга-мойну аарыг, хан базыыш-кыны улуг кырганнар чыгып алгаш (эң бичиизи 5 харлыг, улуу 80 харлыг), хүүректерин тудупкаш, хөртүктээн харны шаа-биле аштап кирипкенер. Кылыннадыр чаггаш, хадып каапкан хөртүктээн харны хол-биле аштаары берге болбайн канчаар.

«Тес-Хемниң сылдыста-ры» деп баштактанып адаа-рывыс «Куранның энеле-ри» республикада ат-сураа билдингир, кожууннун адын төлөптиг тудуп, республика чергелиг мөөрейлерге кир-жип, шаңналдыг черлерни ап чоруурлар. Эрткен чылын куранчыларның идепкейи-биле республика чергелиг 1 дугаар Шай байырлалын база дыка чараш эрттирген болгай. Идепкейжи, тура-соруктуг куранчыларга кожууннун дар-галары дузазын көргүзер-ле боор деп идегеп артывыс.

Алдынай СОЯН.

**«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп социал төлөвилелдин 2016 чылда киржикчилеринин даңзы
(Тыва Республиканың көдээ суурларының аайы-биле)**

№	Киржикчинин Ф.А.А.	Төрүттүнген чылы	Херек кырында чурттап турар адреси	Уруглары	
Бай-Тайга кожун					
1	1	Салчак Сергек Балганович Хертек Артыжаана Родионовна	1988 ч. 1991 ч.	Тээли суур, Ленин кудумчузу, 12 кв.1	2
2	2	Чымба Дозураш Михайлович Иргит Чинчи Сергеевна	1989 ч. 1990 ч.	Шуй суур, Нордуп кудумчузу, 3	1
3	3	Ооржак Шолбан Максимович Ооржак Саглаана Сергеевна	1992 ч. 1993 ч.	Бай-Тал суур	1
4	4	Хертек Айдың Манчын-оолович Хертек Милана Мергеновна	1986 ч. 1987 ч.	Кара-Хөл суур	1
5	5	Лопсан Адыгжы Андреевич Лопсан Сай-Суу Экер-ооловна	1991 ч. 1993 ч.	Кызыл-Даг суур	2
6	6	Салчак Эрес Шигжит-Суурович Иргит Чодураа Антоновна	1986 ч. 1987 ч.	Хемчик суур	3
7	7	Амырбиде Чингис Валерьевич Төртөн Чаяна Мергеновна	1992 ч. 1994 ч.	Ээр-Хавак суур	1
Барыын-Хемчик кожун					
8	1	Монгуш Оксана Оюнзаевна	1990 ч. 06.15.	Аянгагы суур	2
9	2	Доржу Альберт Олегович	1986 ч. 07.13.	Бижиктиг-Хая суур	4
10	3	Куулар Омак Александрович	1988 ч. 12.19.	Аксы-Барлык суур	2
11	4	Куулар Шончалай Александровна	1990 ч. 05.03.	Шекпээр суур	4
12	5	Ооржак Чейнеш Анатольевна	1990 ч. 02.11.	Барлык суур	1
13	6	Куулар Аржаан Владимирович	1982 ч. 07.18.	Эрги-Барлык суур	2
14	7	Ооржак Отчугаш Чараш-оолович	1985 ч. 11.19.	Ак суур	2
15	8	Серээ Алаш Александрович	1993 ч. 09.20.	Хөндөлөң суур	2
Чөөн-Хемчик кожун					
16	1	Монгуш Адыгжы Адар-оолович Донгак Белекмаа Валентиновна	1986 ч. 10.11 1990 ч. 05.03.	Хайыракан суур, Александр Данзы-Белек кудумчузу, 37	3
17	2	Сат Алдар Радиславович Сат Айлан Шолбановна	1990 ч. 06.06. 1990 ч. 12.06.	Чадаана сумузу, Ак-Судак, 34	1
18	3	Куулар Владик Артышович Донгак Алена Николаевна	1994 ч. 06.26. 1995 ч. 09.05.	Хорум-Даг суур, Оюу кудумчузу, 6, кв.2	1
19	4	Куулар Айдың Михайлович Ооржак Чодураа Романовна	1992 ч. 05.25. 1991 ч. 08.25.	Чыраа-Бажы суур, Титов кудумчузу, 26-1	2
20	5	Куулар Айдың Шолбанович Куулар Аржаана Александровна	1991 ч. 07.09. 1991 ч. 08.24.	Шеми суур, Зеленая, 26	2
21	6	Ховалыг Радик Валерьевич Ховалыг Чыжыргана Солаан-ооловна	1988 ч. 09.20. 1991 ч. 06.08.	Чыргакы суур, Ийстерлиг кудумчузу, 23	2
22	7	Ховалыг Аяс Олегович Хертек Шолбана Шолбановна	1991 ч. 11.10. 1991 ч. 08.16.	Хөндөргей суур, Аныяк кудумчузу, 7	2
23	8	Ооржак Байлак Багай-оолович Куулар Айдысмаа Сарыг-ооловна	1987 ч. 05.30. 1987 ч. 06.09.	Баян-Тала суур, Самбуу, 3	3
24	9	Ондар Кежик Байыр-оолович Ондар Айдынмаа Май-ооловна	1984 ч. 04.13. 1985 ч. 01.28.	Ийме суур, Шаалый кудумчузу, 5а	3
25	10	Донгак Чодураа Дмитриевна Донгак Начын Анатольевич	1986 ч. 12.04. 1985 ч. 10.29.	Теве-Хая суур, Ленин кудумчузу, 41-1	4
Каа-Хем кожун					
26	1	Монгуш Орлан Олегович	1986 ч. 03.17.	Суг-Бажы суур	2
27	2	Монгуш Мерген Владимирович	1980 ч. 10.03.	Бүрен-Хем суур	4
28	3	Дараа Алена Мунзуковна	1987 ч. 11.05.	Кундустуг суур	3
29	4	Лопсан Денис Яковлевич	1989 ч.	Бояровка суур	1
30	5	Чалсын Чечен Вячеславович	1987 ч. 02.04.	Дерзиг-Аксы суур	2
31	6	Ховалыг Ролан Хеймер-оолович	1987 ч. 08.12.	Бүрен-Аксы суур	1
32	7	Сандый-оол Алексей Дмитриевич	1987 ч. 08.19.	Бүрен-Бай-Хаак суур	3
33	8	Салчак Херел Владимирович	1985 ч.	Ильинка суур	2
34	9	Орунова Елена Сагановна	1988 ч. 08.27.	Көк-Хаак суур	3
Кызыл кожун					
35	1	Дондуп Айдаш Олегович Дондуп Азияна Артуровна	1985 1985	Эзрбек суур, Набережная, 30	3
36	2	Хорлуу Айдаш Буянович Мандал Аржаана Владимировна	1987 1987	Терлиг-Хая суур, Луговая, 30	3
37	3	Доржу Сай-Маадыр Владимирович Доржу Чейнеш Александровна	1988 1989	Баян-Кол суур, Набережная, 34	2
38	4	Монгуш Айдын Дыдыраш-оолович Монгуш Айслуу Леонидовна	1987 1989	Элегес-Аксы суур, Шахтерская, 16-2	1
39	5	Монгуш Эрдэнэ-Баатор Мергенович Монгуш Аяна Юриевна	1992 1996	Кара-Хаак суур, М.Көк-оол кудумчузу, 24	1
40	6	Оюн Залим Николаевич Монгуш Виктория Викторовна	1988 1993	Черби, суур, Советская, 13-3	1
41	7	Хомушкы Сылдыс Көк-оолович Куулар Дозураш Орлан-ооловна	1986 1987	Шамбалыг суур, М.Михаил кудумчузу, 10-2	2
42	8	Ондар Чедер-оол Николаевич Ондар Орлана Александровна	1988 1990	Кур-Чер суур, Күжүгет Серен, 29-2	2
43	9	Салчак Айдыс Александрович Салчак Чаяна Сергеевна	1990 1991	Суклак суур, Кечил-оол, 46-2	2
Мөңгүн-Тайга кожун					
44	1	Достай Анай-Хаак Берзек-ооловна Донгак Орлан Ильич	1992 ч. 05.14. 1990 ч. 06.16.	Мугур-Аксы суур, Артыш кудумчузу, 8 кв.1	2
45	2	Иргит Ай-Кыс Шолбан-ооловна Иргит Айдың Борисович	1985 ч. 03.13.	Мугур-Аксы, Тоолайлыг деп чер	2
46	3	Иргит Овзэнчик Базыр-оолович Иргит Аржаана Викторовна	1990 ч. 03.23. 1990 ч. 10.19.	Кызыл-Хая суур, Бай-Оваа кудумчузу, 17	2
Сүт-Хөл кожун					
47	1	Монгуш Айлаң Викторовна Монгуш Чаян Тас-оолович	1989 ч. 1990 ч.	Суг-Аксы суур, Байыс-кылаң, 32 кв.2	2
48	2	Ондар Айдың Орланович Ондар Октябрина Григорьевна	1987 ч. 1987 ч.	Ак-Даш суур, Найырал, 50	3
49	3	Монгуш Арсений Александрович Монгуш Сырга Вячеславовна	1985 ч. 1993 ч.	Кара-Чыраа суур, Мезанизация, 30	
50	4	Монгуш Айдын Рубенович Монгуш Саглай Кудус-ооловна	1988 ч. 1989 ч.	Алдан-Маадыр суур, Да-жы-Намчал, 14 кв. 1	
51	5	Күжүгет Айбер Владимирович Күжүгет ЧелээшТөмүр-ооловна	1986 ч. 1985 ч.	Кызыл-Тайга суур, Бай-Булуң, 13	
52	6	Сарыглар Орлан Чечен-оолович Сарыглар ЧойганаЧечен-ооловна	1995 ч. 1993 ч.	Бора-Тайга суур, Найырал, 79	
53	7	Сат Амир Мөңгүн-оолович Илан Биче-Кыс Максимовна	1991 ч. 1993 ч.	Ишкин суур, Шык, 2	
Улуг-Хем кожун					
54	1	Оюн Мерген-Херел Владимирович Оюн Шеңне Белековна	1989 ч. 1990 ч.	Ийи-Тал суур	
55	2	Санчы Сайзана Алексеевна	1990 ч.	Хайыракан суур	
56	3	Шыгжаа Шолбан Владимирович Шыгжаа Долаана Валерьевна	1986 06.09.	Арыг-Бажы суур	
57	4	Сундуй Май Биче-Долаевич Сундуй Айдына Шыдыраевна	1987 ч. 1988 ч.	Чааты суур	
58	5	Сенди Айдың Виссарианович Куулар Шеңне Сарыг-ооловна	1990 ч.	Торгалыг суур	
59	6	Кыргыз Буян Юрьевич Кыргыз Алеся Балчый-ооловна	1990 ч. 1992 ч.	Арыскан суур	
60	7	Мачын Артыш Римович Дөгүс-оол Чейнеш Владимировна	1990 ч. 1992 ч.	Арыг-Үзүү суур	
61	8	Самдан Кежикмаа Вячеславовна Шаңмак Сылдыс Экер-ооловна	1992 ч.	Ишти-Хем суур	
62	9	Монгуш Хүлөр Никитьевич Монгуш Сайлык Ангыр-ооловна	1990 ч. 1992 ч.	Эйлиг-Хем суур	
Чеди-Хөл кожун					
63	1	Араптан Чойган Юрьевич Араптан Инна Владимировна	1987 ч. 10.07. 1988 ч. 09.13.	Чал-Кежиг суур, Бавун-оол, 6, кв.2	
64	2	Монгуш Кежиктиг Июнь-оолович Монгуш Айлан Алексеевна	1986 ч. 06.07. 1991 ч. 01.21.	с. Элегес суур, Городец-цев, 9, кв.1.	
65	3	Арапчор Эртине Александрович Арапчор Азията Бодаповна	1985 ч. 10.18. 1988 ч. 08.23.	Хөлчүк суур, Элегес, 17	
66	4	Хертек Анчы Вячеславович Хертек Чаяна Мергеновна	1990 ч. 03.24. 1990 ч. 11.24.	Ак-Тал суур, Молодежная, 9, кв.1	
67	5	Ооржак Аялзы Вячеславович Ооржак Айгуля Багай-ооловна	1990 ч. 03.24. 1989 ч. 02.21.	Сайлыг суур, Шевченко, 20	
Чаа-Хөл кожун					
68	1	Байыр Антон Александрович	1988/27	Чаа-Хөл суур, Калбак Ховалыг, 14-1	
69	2	Шадып Саяна Сергеевна	1987/28	Ак-Туруг суур, Дружба, 4	
70	3	Балдан Айна Александровна	1983/32	Булуң-Терек суур, Мир, 37	
71	4	Ондар Эрес Михайлович	1985/30	Шаңчы суур, Калбак Ховалыг, 11	
Таңды кожун					
72	1	Оюн Мерген Вячеславович	1994 ч. 02.10	Бай-Хаак суур	
73	2	Оюн Чойган Леонидович	1989 ч. 06.22	Дүрген суур	
74	3	Монгуш Тимур Николаевич	1986 ч. 01.31	Межегей суур	
75	4	Монгуш Чодураа Эрес-ооловна	1987 ч. 09.18	Успенка суур	
76	5	Санчат Юрий Сундуй-оолович	1986 ч. 04.12	Арыг-Бажы суур	
77	6	Оюн Аян Леонидович	1986 ч. 08.13	Кочетов суур	
78	7	Монгуш Айдың Николаевич	1990 ч. 09.27	Кызыл-Арыг суур	
79	8	Кудрявцев Дмитрий Федорович	1990 ч. 11.12	Балгазын суур	
Тес-Хем кожун					
80	1	Алдын-Херел Херел Анай-оолович	1988 ч.	Самагалдай суур	
81	2	Биче-оол Аяс Шолбанович	1988 ч.	Ү-Шынаа суур	
82	3	Шалык Эртине Эдуардович	1993 ч.	О-Шынаа суур	
83	4	Бырынай Шолбана Левенчуковна	1989 ч.	Шуурмак суур	
84	5	Адыя Роллан Сандыкович	1987 ч.	Чыргалаңды суур	
85	6	Ланаа Демир Хорлай-оолович	1987 ч.	Кызыл-Чыраа суур	
86	7	Бадарчы Чойгана Родиславовна	1987 ч.	Берт-Даг суур	
Өвүр кожун					
87	1	Куулар Чоргаар Николаевич	1988 ч.	Хандагайты суур	
88	2	Шаңнаа Сылдыс Борисович	1987 ч.	Солгур суур	
89	3	Серээ Сыгыт Баир-оолович	1988 ч.	Чаа-Суур суур	
90	4	Одай Алдын-Сай Улаан-Мергенович	1992 ч.	Дус-Даг суур	
91	5	Саая Аян Мөгө-Шораанович	1988 ч.	Саглы суур	
92	6	Маадыр-оол Начын Миронович	1990 ч.	Ак-Чыраа суур	
Би-Хем кожун					
93	1	Саая Чодураа Юрьевна	1986 ч. 07.19	Өөк суур	
94	2	Салчак Максим Кимович	1988 ч.	Сүш суур	
95	3	Биче-оол Андрей Ак-оолович	1992 ч. 06.04	Аржаан суур	
Эрзин кожун					
96	1	Сагаачы Сомам Максимович, Сагаачы Сай-Суу Баировна	1992 ч.10.27 1992 ч.08.02	Бай-Даг суур	
97	2	Намгай Алексей Ахметович, Хорчун Белекмаа Сүрүңовна	1986 ч. 05.16 1981 ч. 06.02.	Качык суур	
98	3	Кундуу Амир Каадыр-оолович, Кундуу Аянмаа Алимовна	1989 ч. 01.14 1990 ч. 03.17	Сарыг-Булуң суур	
99	4	Херел Карим Тимурович, Херел Аянмаа Александровна	1983 ч. 1987 ч.	Мөрен суур	
100	5	Муна Начын Робертович, Доржу Сайлыкмаа Эне-Бижиевна	1986 ч. 09.23 1985 ч. 11.28	Эрзин суур	
101	6	Морган Ардыш Вячеславович, Нанчыт Белекмаа Вячеславовна	1985 ч. 05.21 1980 ч. 11.03	Нарын суур	
Тере-Хөл кожун					
102	1	Сармыгыр Аян Сергеевич	1987 ч.	Каргы суур	
103	2	Чимбиер Аяна Юрьевна	1985 ч.	Шынаа суур	
104	3	Хертек Алдынай Мергеновна	1992 ч. 06.06	Эми суур	
105	4	Дангыр-оол Адыя Андреевич	1990 ч.	Балыктыг суур	

Өөрөдилге болгаш кижизидилге

«ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЗЫ - 2016»

Кызыл кожуунун Т.Б.Куулар ат-тыг ийи дугаар школаның хуралдаар залы кажангызындан онзагай дерит-тинген. Зал сыңмас башкыларның, педагогтарның өөрүшкү-маңнайы-даа аажок. Бир неделя уламчылаан «Чылдың башкызы» мөөрейниң киржикчилериниң түңнел байырлалы. Маңаа кожуунун школа бүрүзүндөн мергежилге шылгараан 38 башкы арга-дуржулганын солупушаан, бедик билигин көргүзүп, аразында мөөрейлешкен.

Башкарыкчылар Маргарита Монгуш база Чингис Ооржак хөглүг хөгжүмгө дериткен өткүт, тода үннери-биле мөөрейниң түңнел кезээ келгенин дыңнатты.

Ажыл-иштиң чажыттары,
Ажык-чарлыг көстүп келир.
Мөзү-бүдүш дуржулганы
Мөөрейге илереп кээр...

«Эврика» уруглар төвүнүн таланты-ыг оолдар, кыстары «У каждого из нас своя Россия» деп ыры-биле база «Грация» бөлүмүнүн самчылары эргим, ынак ашыккарынга байыр чедирип, бараан олганнар.

Хоочун-даа, аныяк-даа башкыларны
Холуй чалаан шак бо мөөрей
адакталды.

Дидим болгаш сагынгырлар
илерзэн-дир,
Дидим-биле адыш часкап, уткуулуңар!
Кожуунун өөрөдилге эргелелиниң на-
льниги А.М.Дадар-оол сөс ап, чылдың

эртер чаңчыл болган бо мөөрейниң ут-ка-шынары чыл келген тудум сайзырап, мөөрейге киришкен башкы бүрүзүнүн мергежили улам бедип, оларның чогадыкчы ажылга тывынгыр-сагынгыры күштөлип турарын, өөрүшкү-биле дыңнадып, ылаңгыя эр башкылар хөй киришкенин онзалап демдеглээн.

Залда школа бүрүзүндөн төлээлел келген аарыкчылар коллегаларынга чор-гааралын илередип, изиг адыш часкааш-кыннары-биле уткуп турду.

Башкы мергежилге арга-дуржулганы бедзэн эр башкылар: Т.Б.Куулар аттыг №2 школаның башкызы А.А.Донгак — 1-ги черни, Эзрбектен С.М.Ак-Сарыг биле Чербиден Х.К.Мачык — 2-ги черни, а 3-күзүңгө Сукпак школазындан Д.К.Саая төлөптүг болган.

Февраль 21 — Бүгү-делегейниң төрзэн дыл хүнү болганда, аңаа тыва дыл башкылары эки белеткенгенер. Журналист, чогаалчы Ш.М.Суванның «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазынга Ай-Херел Артурович Эрендейниң эрттиргени ажык кичээли бедик үнелелди алган. Ол ажылды «Башкы» сеткүүлүңгө бээрин жюри сүмөлзэн.

Тыва дыл талазы-биле мөөрейге бирги черге Каа-Хемниң №1 дугаар шко-лазының башкызы М.С.Ондар, ийигизинге Т.Б.Куулар аттыг школаның башкызы А-Х.А.Эрендей, Сукпактан Ч.О.Таржаа үшкү черге төлөптүг болганнар.

Орус дыл башкыларының мөөрейинге Сукпак школазының башкызы Р.К.Ширип,

Терлиг-Хаяның башкызы У.А.Ондар олар тергидзэн.

«Чылдың башкызы» мөөрейниң үшкү черин Каа-Хемниң №1 школазындан Т.К.Колесниченко, ийигизин Каа-Хемниң №2 школазындан М.К.Дагаажык олар алганнар.

Эң-не кол шаңнал «Чылдың башкы-зы-2016» атка тергилериниң тергилерини Сукпактың Б.И.Араптан аттыг школазының биология-химия башкызы Чодураа Сарыг-ооловна Биче-оол төлөптүг болган.

Бирги черге үнген тиелекчилерге беш муң беш чүс акша, ийигизинге — дөрт муң, үшкүзүңгө — үш муң акшаның сертификат-тарын тыпсып, боодал чечектерни база суй белектерни сөңзэн.

Мөөрейге кириген эң шыырак ажылдар-ны школа бүрүзүңгө арга-дуржулга кылдыр дамчыдар. Бо улуг мөөрейге ниитизи-биле Сукпак школазының коллективи шылга-раанын демдеглээш, «Чылдың башкызы — 2017» мөөрейин ол школага эрттирерин дыңнаткан.

2015 чылдың декабрь 5-тен 11-ге чедир бүгү Россияның шылгараңгай педагогтарының «Мээң эң тергилер кичээ-лим» деп конкурзу болган. Аңаа РФ-тиң 105 эге класс башкыларының аразынга Тывадан 4 башкы киришкен. Ол улуг шуулганга Сукпак школазының башкы-зы М.К.Ширип 1-ги черге үнгөш, «За службу образованию» деп медаль-биле шаңнаткан. Конкурса кичээлден аңгыда бодунун арга-дуржулганын дугайында

«Чылдың башкызы-2016» —
Ч.С.Биче-оол.

бижзэн. Ол ажыл бедик үнелелди алгаш, чыныгы номче кирген болгаш, интернет-те салган деп сертификатты база алган. Ол ышкаш Сукпактан Ш.О.Ховалыг 2 дугаар черге үнгөш, РФ-тиң Өөрөдилге яамызының хүндүлел бижин алган. Ак-Довурактан А-Х.Ф.Байыр биле С.К.Дүмөн-Байыр олар 3-кү черниң тиелекчилери болган.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.

БАЖЫҢ — ШКОЛА — БАЖЫҢ

Кызылдың № 4 ортумак школазының баазазынга утарның айыыл чок чоруунче угланган ажык кичээл-тен. Республиканың уругларга немелде өөрөдилге-вүнүн ажылдакчылары башкылар-биле республи-да чарлаттыг уругларның айыыл чок чоруунун-ынга хамаарышкан хемчеглерни уламчылавышаан, спубликаның девискээринге «Бажың — Школа — бажың» деп төлөвилелди боттандырып эгелзэн.

Ада-иези уруглары-биле орук маршрутун
тургузуп турары.

Бо төлөвилелде уругларның ниити айыыл чок чоруунга-лаш уругларның орук-транспорт кемдээшкенин баш-р болдурбас профилактиг ажыл көрдүнгөн. «Бажың-Школа — Бажың» дээр — школачының бажыңдан-олага чедир оон дедир чанар оруунун маршрутун-малап көргүскөн документ. Төлөвилелдин сорулганы-ругунуң школаже аай-дедир оруунун айыыл чок чоруун-телдирери база оруунун уг-шин билер кылдыр уругну-едери.

Кызылдың № 4 ортумак школазының информатика-шызы Алдынай Оюнун эрттирген ажык кичээлин-өөреникчилер болгаш башкылар бо төлөвилелдин-тандырылганын дугайында билип алганнар. Уругнуң-олаже баар оруу албан-биле кыска болгаш дүрген че-инде эвес, айыыл чок болур ужурулг дээрзин башкы-ылбырлаан. Ада-иелер уруглары-биле кады орук марш-уун тургусканнар. Ажы-төлүнүн чанар оруун, уруглары-ы үеде кайда турарын ада-иелери ам билер. Республиканың шупту муниципалдыг өөрөдилге чер-и бо төлөвилелди боттандырынга кирип турар. Бо-де республиканың 41 школаларының өөреникчилеринде-«Б» айыыл чок чорук маршруду бар. Бай-Тайга, Ба-ан-Хемчик, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем, Сүт-Хөл, ды болгаш Эрзин кожууннарның школаларында «БШБ»-евилел 80 хуу күөсеттинген. Кызыл кожуун биле Ак-урак хоорайда назы четпзэн уругларның айыыл чок-уунче угланган ажыл арай кошак чоруп турар.

Бистиң корр.

ЭРТЕМНЕРЖЕ БАЗЫМ

Күрүнө өөрөдилгезиниң фе-дералдыг стандарттарының не-гелделери-биле башкыларның-ажылы болгаш өөреникчилерниң-эртем-билиг чедип алыр арга-зы делгемчип турары каракка-көскү. Амгы эртем-техниканың-сайзыраңгай үезинде кайы хире-хөй аргалар бары, ону канчаар-ажылгаары башкының база-өөреникчинин чогадыкчы чо-руундан хамааржыр.

Февраль 8-те — Эртем хүнүңгө-тураскаадып Кызылдың 8 дугаар-ортумак школазынга эртем-пра-ктиктиг конференция болуп эрт-кен. Школаның директору Лориса-Сереновна Андалаеваның удур-тулганы-биле байырлыг байдалга-конференцияны ажыдып, киржик-чилеринге чедиишкенин күззэн-соонда, секцияларга ажыл уламчы-лаан: төөгү болгаш чурт-шинчилел, филология, ылаптыг эртемнер (математика) база эстетика болгаш-уран чүүл секциязы. Адыр бүрүзү-солун, эртемниң аайы-биле онзагай-болганы сөөлүндө түңнелдерден-билдинген.

Мен бодум төөгү болгаш чурт-шинчилел секциязынга турган бол-гаш, аңаа доктаап көрей. Секцияның-жюри даргазы школаның хөй чыл-дарда ажылдаан улуг башкызы-Галина Федоровна Булычева баш-таан кежигүннер өөреникчилерниң-ажылын хынамчалыг дыңнап, көрүп, чамдык таварылгаларда частыры-ларын удур эдип берип олурдулар. Илеткел соонда, өөреникчилер ай-тырылгар салып, чедир дыңнаваан-чүүлдерин билер ап турары — уругларның сонуургап турарының-бадыткалы-дыр.

Тыва улустун өттүр сөглзэн-үлегер домаанда дег, «Эртинени-черден казар, эртемнерни номдан-тывар» дээни бо ажылдардан көстүп-келир. 5 «г» класстың өөреникчизи-Аялга Ламажык болгаш 10 класстың-өөреникчизи Айдың Борбак-оол тус-

тузунда бо хүнде онза чугула «Тыва-— чоннар найыралының чурту» деп-теманы боттарыны-биле сайгарып-ажыттылар. Ажыдар темазын эртем-езузу-биле бадыткаар болганда, бо бүгүнү «Делегейниң дириг эр-тинези» аттың эдилекчизи, этно-граф, чогаалчы, Кызыл хоорайның-хүндүлүг хамаатызы М.Б.Кенин-Лопсанның ажылдарынга база өске-даа эртемденнерниң ажылдарынга-даянып кылганнар. Ажылды кылып-тургаш, немей дыка хөй билиглери-ни билип алырын өөреникчилер-сөөлүндө сагыш ханып чугаалады-лар. Бо дугайында ажылдар кылдын-ган-даа болза, боттарының бо хүнде-билип алыксап, дүвүредип чоруур-айтырылгарын көдүрдүлөр. Чижээ-лээр, Аялга Ламажык тыва чоннуң-хүндүткел езулалдары бо хүннерде-канчаар боттанып база боттанмай-турарының чылдагааннарын, амгы-болгаш келир салгалга бо чараш-чаңчылдарны канчаар хевээр арт-тырып бээриниң аргаларын, а Айдың-Борбак-оол черле эр көрүштүг, улуг-кижи болгаш, темазынга даянып, Тывага туризмни сайзырадырының-чамдык аргаларын көргүстү.

Доозукчу Сайзана Алдын-оол (удуртукчу башкызы А.П.Сумуя) «Тыва национал хептиң онзагайы»-деп тема-биле ажылдаанын түңнел-чугаалады. Бо өөреникчинин ажи-лында чаа чүүл — тыва национал-хепти херек кырында авазы-биле-кады даарап тургаш, хептиң кезекте-рин сайгарып, өске чоннарның хеви-биле ылгалын тайылбырлап турары.

11 «а» класстың өөреникчизи-Долума Ондарның (удуртукчу баш-кызы Ч.Б.Күжүгет) «Тофалар эрт-кен болгаш амгы үеде» база 10-гу класстың өөреникчизи Ай-Суу-Тувекейниң (удуртукчу башкызы-К.А.К.Шивидек) «Сравнительно-со-поставительный анализ переводов-сонета у Шекспира» деп ажылдары-9-11 класстар аразында үнелелди-ап, дараазында чадага киржир эргени

чаалап алганнар.

Секция бүрүзү тус-тузунда-чедиишкенин ажылдаан. Жюри-кежигүннери ажылын дооскан соон-да, школаның 8-ки эртем-практиктиг-конференциязын хаап, түңнелин-үндүргөн.

5-8 класстар аразында, төөгү бол-гаш чурт-шинчилел секциязынга 1-ги-черни 5 «г» класстың өөреникчизи-Аялга Ламажык (удуртукчу башкызы-Р.С.Коданмай) биле 8 «а» класстан-Мария Аглаумова (удуртукчу баш-кызы С.М.Родионова), 2-ги черни 5 «а» класстан Данила Макаренко (удуртукчу башкызы А.Г.Елизарова) биле 8 «а» класстан Данил Бывшев (башкызы И.И.Сафронова), 3-кү чер-ни 7 «б» класстың өөреникчизи Ала-на Шара-Хоо (башкызы Ч.В.Куулар) биле 9 «а» класстан Никита Булыгин (башкызы Г.Ф.Булычева) төлөптүг-болганнар.

Филологияга секциязынга 1-ги-черни 7 «б» класстың өөреникчизи-Сылдыс Кызыл-оол (удуртукчузу-С.О.Ондар), 2-гизинге 6 «а» клас-стан Алексей Денисов (башкызы-Т.А.Шилкова), 3-кү черни 6 «г» клас-стан Аделина Монгуш (башкызы-А.А.Куулар) тиелзэннер.

Математикага үндезилеттинген-эртемнерге 1-ги, 2-ги черлерни 8 «б»-класстың өөреникчилери Саглана-Дадар-оол биле Тана Тумат (башкы-зы К.Ш.Мортуй-оол) алганнар.

Эстетика болгаш уран чүүл-секциязынга 8 «а» класстың өөре-никчилери Полина Парфенова-биле Мария Киселева (башкызы-С.М.Родионова) шылгарааннар.

Хоорай чергелиг «Келир үеже-базым» деп 13-кү эртем-практиктиг-конференцияга Сайзана Алдын-оол 2-ги черниң, 10-гу класстың-өөреникчизи Ай-Суу Тувекей 3-кү-черниң шаңналдарын эккелгени-школага чоргааранчыг.

Регина КОДАНМАЙ,
тыва дыл болгаш чогаал баш-кызы.

«ШЫННЫ» почтазындан

МААДЫР ИЕЛЕРГЕ АЛДАР БОЛГАШ ХҮНДҮ

Тыва кижиниң чаагай, төлөптүг мөзү-чаңының бирээзи — аваларга, ие кижиге дээди хүндүткел. Эң чоок, эң эргим, кижиге — авазына эргелетпээн, ооң өлөй ырынга таалап, йөрээл сөзүн дыңнап өспээн кижиге чырык өртемчедир ховар. Ада-иениң чылыг-чымчак чагыг сөстери амыдыралга орук айтыкчызы. «Ие сөзүн ижип болбас, ада сөзүн ажырып болбас» дижит.

Тыва улус шаг-шаандан ада кижини аалдың баштыңы, даян-гыгы, ажи-төлүнүң чөлөңгичи кылдыр көрүп чораан болза, ие кижини аалдың буяны, эң эргим болгаш эргелиг ээзи, ажи-төлүңгө эң чоок, эң хайыралыг кижиге кылдыр көрүп, ооң өндүр, чаагай овурун ыры-шүлүүндө йөрээл сөзүндө мөңгөжидип арттырган.

Ынчалза-даа ие кижиниң ажи-төлүңгө бо ыдык ынакшылының артында «аваның ажалы» деп улуг үлө бар. Аваның ажалы дээрге ие кижиниң ажи-төлү дээш бүгү назынында човаашкыны, сеткил-сагыжының соксаал чок дүвүрели, олут-чыдын чок ажилы, уйгу-дыш чок дүннөр, хүннөр-дир. Кижиге амытанның бүгү назынында чандырып чадап каан өрөзи — авазының ажалы, ооң ажи-төлү дээш човаг-хилээ чүве дээн. Бир эвес иениң човаан эгидер дээр болза, ава кижиге чыттыр азырадыр чыргалдың-даа херээ чок, а хайыралыг авазының баарын

чылыды эргеленип, сеткилин чылыды эвилең-ээлдек чаңнап, оол уруг эр соруун, кыс уруг толтуг мөзүлүүн көргүзүп, ава сеткилин кажан-даа карартпайн, караандан чаңгыс борбак чаш-даа төгүлдүрбейн, ынчаар азырап-тежээп чоруур болза, ынчан харын бир ужурлуг дээр. Ынчан безин аваның ажалы эгиттинмес, ажи-төлүнүң аңаа чүглө авыралды, аас-кежиин, хайырлааны ол болур. Ыдык бедик сеткиишкин, миннишкин чокта ие кижиге дээди хүндүлел турбас.

Алдан-Маадыр сумузуңуң 70 чылдардан бээр маадыр ие аттың эдилекчилери — тос ие бо хүнде аравыста чок-даа болза, оларның уруглары, уйнуктары-биле «Маадыр иелерге алдар болгаш хүндү!» деп делгелгениң ажи-төлүңкынин эрткен чылын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге кылып, сактыышкын-ужуражылганы эрттирген. Маадыр иелерниң чыгылып келген уругларының аразындан эң улуг назылыгы Александра Шурженовна база Чудур Ортан-ооловна, маадыр иениң эң бичии назылыгы уйнуу байырлыг ажи-дышкына кызыл кожааны кескенер. Аңаа сумунуң баштыңы Арбак Маскаевич Ооржак, чагырга даргазы Алик Кертик-оолович Монгуш база Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазының оралакчызы Юрий Монгушович Бызыптаа олар киржип, байыр чедиргеннер.

Буянын маадыр ие чораан Чудур Ортан-ооловнаның уруглары Людмила, Чодураа, Айзаана Кири-ооловналар, уйнуу Шеңне Викторина уруглары, өг-бүлелери-биле Кызыл хоорайдан өг-бүлө альбомун дерип кылып алгаш, киржип чедип келгени — улуг хүндүткелдин демдээ.

Алдан-Маадыр суурга эмчи болуп ажилдап чораан эневис Дажы Майдыр-ооловна ыраксын-майн-даа Кызыл хоорайдан кээп, авазын мөңгөжиткен сактыышкын кезээзинге киржип, бодунуң чашкы шаан сактып чугаалааны солун болган. Ол ышкаш Тывавыстың база бир алдар-аттыг кижилери Александра Шурженовна, Шулун Шурженович, Чечек Букуевна, Сүгдер Санчай-ооловна, Салбак Бегиевна олар боттарының чашкы шаан карактарга чуруттунуп кээр кылдыр сактып чугаалашканнар.

Тыва чон бодунуң амыдыралында: ава кижиге, өлөй ыры, тыва кавайны ыдыктыг кылдыр санап чоруур болгаш ожукуң 3 дажы дег сырый харылзаалыг, национал чоргааралдыг, амыдыралчы езулал кылдыр хүлээр чораан. Кавай — чаш уругну озал-ондактан камгалаар, доругу өзеринге, дурт-сынының чараш болурунга ажыктыг. Улгады берген салгалдарда кавайга өспээн кижиге-даа чок. Ол-ла делгелгениң баарында тыва национал байырлал «Шагаа» тураскааткан «Чаа чазаан

тыва кавай — чаштарга мээң белээм болзун» деп эр хиндиктиг кижилер аразына чарлаттыңан чаа чазаан кавайлар делгелгезин түңнээн. Чазал кылган шеверлерден Константин Кошпалыкович Ооржак, Чечек-оол Дээк-оолович Монгуш олар шылгараан. Ол ышкаш «Кавай — чуруктарда» деп өөреникчилер ортузунга чурук делгелгезинге Алдан-Маадыр ортумак школазының өөреникчилери идепкейлиг киришкеш, шаңналга төлөптүг болган.

Ужуражылга-сактыышкын кезээзин түңнөп тура, моон-даа соңгаар ие херээжен чонну, аваларны алгап, оларның адын мөңгөжидери-биле 1950-1960 чылдарда «Маадыр ие» деп аттың эдилекчилерин илередип, шинчилелдер ажылын кылып деп сорулганы бодувустуң мурнувуста салдывыс.

Сумунуң хоочун пенсионерлеринге, ол ышкаш кезээни организастап эрттиреринге дузалашкан маадыр иелерниң уругларына база музей чөвүлелиниң кежигүннери Борис Дутуй-оолович Кууларга, Светлана Тюлюш-овна Бызыптаага, Зоя Дупчуновна Монгушка деткимче көргүскени дээш, өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илереттим.

К. ДОНГАК,
Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң эргелекчизи.

Сүт-Хөл кожуун.

БАЙ-ТАЙГАНЫҢ ОНЗАГАЙ КЕРНИ

«Даш октаан черинге чыдар, кыс берген черинге дүүрээр» деп тыва улус чиге сөглээн. Өске-бир аймакка келин кылдыр чедип келгеш, келинниң сагыыр ужурлуг чүүлдерин күүседип, кунчуу, беглериниң, чуржааттарының чоргааралы болуп, шынчы чурттап чоруур херээжен кижилер хөй.

Бай-Тайга кожуунуң онзагай чараш керни, чаавазы, аймак чонунуң деткичизи, дузалакчызы, ажи-төлүнүң ынак авазы, кырган-авазы — Татьяна Донгаковна Шөмбүл. Ол Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраа деп көктүг-шыктыг, магаданчыг, каас-чараш бичии суурга төрүттүнген. 1972 чылда Шагаан-Арыг ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Кызылдың эмчи училищезинче өөренип киргеш, 1975 чылда фельдшер салбырын дооскан.

Татьяна Донгаковна чажындан турала күш-ажылга ынак, өөрөдигеге сундулуг, биче сеткилдиг, хөй-ниитичи турган. Кончуг шимченгир, уран талантылыг кыстың чүрээ тайга огу шимел, чалыыларның ынакшылы күштөлип, бот-боттарына ынак болуп, деткижил, каяа-даа кады чарылбайн аас-кежиктиг чурттап эгелээнер. 1978 чылда бай-тайгажыларның керни болуп, хөй санныг чуржааттарының ынак чаавазы, кожуунуң төп эмнелгезинге ажилдап эгелээн. Аныяктарның куда-дою, өөрүшкүзүн чүге деңнээр, эң-не уттундурбас, хөглүг, оюн-тоглаалыг эрткен. Үлөгерин өске аймактарга, аныяктарга көргүзүп, чонунга дузасын кадып, ажил дээнде олут орбас, чыдын чытпас кезээ өг-бүлө. Амыдыралдың ыргак-дагыр оруктарына чүү турбас дээрл, өгнүң эр ээзиниң «аадының бажы эрте хоя берзе-даа», чаптанчыг чаавазыс, бай-тайгажыларның керни Татьяна Донгаковна ажи-төлүн кижизидип, эртем-билигге

чедирип, өглөп-баштап, өөр-өнер чону-биле эдержип чоруур. Бүгү назынында шынчы болуп, чуржааттарының ынак, улуг, хүндүткелдиг чаавазы,

Бай-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинде үзүктөл чок 40 чыл иштинде аныяктарны деткип, арга-сүмезин кадып, амыдыралга өөредип келген. Амгы үеде Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарның эпидемиолог эмчиниң дузалакчызы кылдыр ажилдап чоруур. Бергелерге то-рулбас, ажил-ишке ынак болгаш ам-даа аныяксыг, шилгедек дурт-сыны хевээр, спортка ынак. Ажыг-шүжүггө, аарыг-аржыкка алыскан херээжен чонга улуг дузасын кадып, тааланчыг чымчак сөзү-биле кижизидип, деткип чорууру онзагай.

Улуг огу Альберт — Ак-Довурак хоорайда шеверлекчи-технология башкызы, кызы Алефтина Улан-Удэниң культура академиязын дооскаш, ында ажилдап-чурттап чоруур, интернационалчы өг-бүлелиг. Хеймер огу Экер Кызылдың уран чүүл колледжизиниң чурулга салбырын дооскаш, улаштыр Улан-Удэ хоорайда өөренип турар. Уйнуктарының улуу — 6 харлыг, бичиизи — 1 айлыг. Оларга чараш тыва тоолдар номчуп берип, хостуг үезинде ажи-төлү, чуржааттары-биле агаарлаарына база номчуттунарына ынак.

Татьяна Донгаковна бодунуң кады төрээң думаларын, төрөлдөрүн база чагып-сургап, белен чүүлгө өөрөнмес кылдыр кижизидип чоруур. Оон аңгыда чараш чечектерни өстүрүп, ногаа, катчимистерни дузаар «алдын» холдуга ава. Хүндүткелдиг кырган-авага бай-тайгажыларның өмүнээзинден кадык-шылды, узун назылыг, ууттунмас кижиктиг болурун йөрээвишаан, быжыг кадыкшылды, омакшылды күзөдим.

Шеңне КУУЖААН,
Тээли суур.

КАТ-ИЕМ

Мээң кат-иём Зинаида Калбандыевна Биче-оол — Кызыл кожуунуң Баян-Кол сумузуңуң эң улуг назылыгы, хүндүткелдиг, хөй ажи-төлдүг чурттакчызы. Алыс боду Терлиг-Хая (ынчан Кара-Тал) чоогунга Көшкелиг деп черге 1927 чылдың март 10-да ада-иениң үш дугаар хеймер уруу болуп төрүттүнген.

Чайлаг школазына өөренип эгелээш, улаштыр Туранга 6 класс дооскан. Ол өөренип тургаш, чаныксааш, эштери-биле чадап Кара-Талче дургуннаптарга, ада-иени ону дедир аппарып каар турганын сактып чугаалаар.

Кара-Талга өг-бүлө туткаш, ынчангы «Сталин» колхозка янзы-бүрү ажилдарга: куш фермазынга кас, дагаа азырап, огородка картофель тарып, өшкү-хой кадарып, хову-шөл бригадазынга сиген бөлүп, пекарняга хлеб быжырып ажилдаан.

1957 чылда Баян-Колче көжүп келгеш, «Ленин» колхозтуң бүгү ажил-ижинге дыка-ла кызымак, шудургу, эрес-кежээ ажилдап чораан. Кат-иём Зинаида Калбандыевна — 8 ажи-төлүнүң ынак авазы. Эң улуг 9 дугаар огу кылдыр кады төрээң думазын, авазы 2 харлыында чок апаарга, өстүрүп каан. Ол огу 8 кижиниң улуг акызы. Уругларының ачазы 1967 чылдың декабрьда, дыка соок кыжын, тайгага ажилдап тургаш, дегдиргеш чок болган. Ажыг-шүжүгнү шыдажып эртип, хөй ажи-төлүн азырап, өстүрүп алган маадыр ие.

Ооң изиг, сүттүг шайы, далган үскен мүнү, ааржы-чөкпээ, быжырган далганы кезээде белен оорар. Амгы үеде ооң уйнуктары 30 ашкан. Оларынга чең-чоктарны, хол-хаптарын, болуктарны, бөрттер, тон-нарны, уктарны даарап, аргып бээр, шевер, «алдын» холдуг кырган-ава. Ооң ол даараан идик-хеви чылыг, көрүштүг, шынары дыка эки, садыгынындан дудак чок.

Кат-иём хөлчөк томаанныг, хөй чүве чугаалавас, таакпы тыртпас, «ажыг суг» ишпес. Арыг-силини мырыңай кедергей, аяк-шынаа, орун-дөжээ, идик-хеви кезээде чурумнуг. Ажи-төлү эки кижизиттинген болгаш, дөгере өглүг-баштыг, эртем-билиглиг, ажил-агыйлыг кижилер.

89 харлап турар кат-иёмге Март 8 таварыштыр база төрүттүнген хүнү-биле быжыг кадыкшылды, чырык, өөрүшкүлүг хөөнү, аас-кежикти, ажи-төлүңгө, келин-неринге, күдээлеринге арга-сүмезин берип, ам-даа үр чурттаарын күзөдим.

Күдээзи Александр КУУЛАР,
Кызыл хоорай.

АВАНЫҢ ЭНЕРЕЛДИГ СЕТКИЛИ

Кандыг-даа кижиниң легейде эң-не чоок, эр кижизи авазы болур, кижиге ажи-төлүңгө чүдөң-тык ынак, олары дээш сакчовал, кезээде карактап, дагалап чоруур. Ие кижиге чүрээ кажан-даа амыр-дыг, тайбың олурбас, жывыста аарыг-аржык камнап, эмнеп-домнап улгады берген уруглары эки-багын дөгөрезин де үлөжип чоруур.

Аваларывыс бистиң-биз кезээде кады чоруур. Сөзү-тыныжын тынып, амызын чарлып чоруур үезинде бе-ава кижиге бодунуң дугайы бодавайн, а ажи-төлүм чар ирги, канчап чурттаар ирги деп сагышсыраар.

Ава кижиниң төлүңгө ынакшылы кандыг-даа кызыл билбес. Будун делегей, хөй дүрүм безин кижиге бүрү биле удур турда, чүглө аңаа болчуп, бүгү сеткили-биз өршөтүп, кээргеп олурар.

Авалар ажи-төлүңгө ажилдап-чурттаарына үлөп-чижек болуп чоруур. Кижиге уруглары иезинден шүт-чүүлдерни дөзөвилээр, а о-уруг амыдыралчы дүрүмнө иезинден өөренир: улугну үр-бичини биче деп хүндүтээр безин иевистен дөзөп ал-бис. Оолдар сөөлүндө өг-бү-тударда безин, авазына дем уругну тып алыр боор чора-деп улуг улустуң чугааза-дыңнаан мен. Ол-даа ша-боор.

Ие кижиге кажан-даа тамчы танып, дыштанмас. Кезээ бир-ле чүвени кылган ол-рар. Дыштанып олургаш без аваның холу куруг олурба-бир-ле чүүлдү эде-хере тыр-каап олурарын бо-ла эскере-ийик бис чоп. Ава кижиниң холу ылап-ла чемзиг болур, болза чаа чугган идик-хөлчөк саванзыг, чылыг-чымчак.

Мээң авамның каракта-ры кайгамчык. Менче көрүп-кээрге, чырып турар. Ала-ча-гаар аарыым-даа сегий бээр муңгаралым-даа чаштай бээр. Чурум үрөп, тенектенипке-де безин, авамның шири-көрүжү онзагай.

Ава кижиге ажи-төлүңгө чагыг-сөзүн үргүлчү берип олурар. Мени авам бичимде-тура кандыг-даа кижилерин хүндүлөп чоруур кылдыр ча-гыгы, чүге дизе кижилерге сээ-хамаарылгандан, оларны сеңээ кандыг хамаарылганы болуру дорт хамааржыр деп чугаалаар. Ол-даа чөп деп билип чоруур мен.

Авамга канчаар-даа аажок улуг четтиргенимни илередип, кезээ шагда мээң амыдыралымның отчугажы бо-луп, чагыг-сүмезин берип, ы-зыгаар чок ынакшылын шаңча-чоруурун күзээр-дир мен.

Даяна МОНГУШ,
Кызылдың 9 дугаар гимназиясының 8 «Б» класының өөреникчизи.

Февраль – Шагаа айы

ХООЧУННАР БАЙЫРЛААН

Кызыл кожуунуң Эрбек суурга ыяш олуттуг, ногаан (кек) меңгилег 2015 Хой чылын үдөп, от олуттуг, 2 кара меңгилег кызылзымаар 2016 Мечи чылын уткуп, хоочуннар аразына «Шагааже аян-чорук» деп темалыг кезээ эрткен.

Эрбек суурнуң дыштаныл-та төвүгө Тываның аңгы-аңгы ырак-узак кожууннарындан хей санныг хоочуннар аалдап чедип белгени аажок солун болган. Олар боттарының хостуг үезин арамнанмай, кончуг соокту-даа провайи, арга-дуржулга солчуп, идеккейлиг киржип келген хоочуннарга байыр чедиришкенин иле кезээни ажиткан. Столдар-а Шагааның амданныг, чаагай ыттыг янзы-бүрү чемнерин белгеп салган.

Харлыг кыштың адак

айы төнгөлектө,
Хамык чоннуң чыгылып келген
байырлалы

Шагаа келди!

Амыр-мендээ арат чонум!

Хой чылды – эки чылды

Хоочуннар үдөп тур бис.

Мечи чылды – Чаа чылды

Мендилежип уткуп тур бис.

Манчы-хуужуур,

чагылыг эът чил,

Бардамнажып маргышкай бис,

Тывызыктап, тоолдажып,

Кожамыктап ырлашкай бис.

Уткуп турар Мечи чылы

шуптувуска,

Узун назын, кадыкшылды

сөңнээр болзун!

Чылды канчаар уткуур –

ынчаар чурттаар»

Чаа чылдың, Шагааавыстың

демдээ-дир ол»

Эрбек суурнуң хоочуннары.

деп, одуруглар-биле кезээ эгелзэн. Кроссвордка тывызыктар, айтырыглар дузазы-биле кезээниң темазын мерген угааныг хоочуннар харыылап тургаш, «Шагаа» деп сөстү шын тургузуп-каннар.

Хей чылдарда уруглар садында кижизидикчи башкының дузалакчызы болуп ажилдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, хоочуннар чөвүлелиниң кезигүнү Розалия Григорьевна Сеңги тос-карак-биле сүдүн чажып, чалбарып, хоочуннарга, бүгү чонга йөрээл сөстөрүн сөңнээн:

Эгип-эглип бадып келген,
Эрбек көдээ суурувуста
Эрги чылды үдөп,
Чаа чылды уткуп тур бис.

Эртип турар Хой чылывыс,
Эртинезин хайырлазын!
Уткуп турар Мечи чылывыс

Ууттунмас буяныг болзун!
Өршээ! Өршээ!

Арбай-тараа чаагай болзун!
Аьш-чем элбек болзун!
Ааржы-саржаг сава долуп,
Анай-хураган менди өссүн!

Алыр шалың кижилерниң,
Айда, чылда манатпазын,
Өртеп, үнө кудулазын,
Өрө-шире турбас болзун!

Бак-ла чүвө ыңайлазын
Бачыт-халап адырылзын!
Амыдырал-чуртталгавыс
Ам-даа улам сайзыразын,
Курай, курай!

1-ги бөлүк – Тожу кожуундан келген «Хырбача», 2-ги бөлүк – Мөңгүн-Тайга кожуундан келген «Сүттүг шай» (эрбекчилер) командалары болганнар.

Командалар боттарының аттарын тып, тургузуп, кыйгызын,

ырызын ырлажып, чогаадыкчы езу-биле боттарының кожууннарында амыдыралда кандыг солун, ажыктыг чүүлдеринге чоргаарланып чоруурун таныштырганнар. Хоочуннар баштайгы бот-камгалалындан-на кончуг солун хөглүг-баштак эгелзэннер.

Ынчангаш хоочуннар улаштыр Шагааже аян-чорук кылып чорупканнар (иштинде тыва эт-херекселдиг өг тип каан турар). Үстүү аал, ортаа аал, алды аал – 3 өг бар. Аалдарның ээлери даштын чедип келген хоочуннары уткуп, хүлзеп, айтырыгларга харыылап күөсөдирге, кирип ап, сүттүг шайын кудуп, аьш-чемин сөңнээннер. Улуг-бичии чон-биле канчаар чолукшуурун көргүзүп, йөрээл сөстөрүн чугаалап, бот-боттары аразында тыва улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлеринге мөөрейлешкеннер.

Тывызыктар, үлегер домактар, узун-тыныш, дүрген чугаа, кожомыктарга чижип, айтырыг-викторинага харыылап, бардамнаарына мурнажып, шаг-ла болганнар.

Эң-не идепкейлиг хоочуннар: Бичен Даржаевна Дондуп, Светлана Тармаевна Ондар, Светлана Федоровна Ооржак, Валентина Машпак-ооловна Монгуш, Анай Сайын-Белековна Ондар, Дарья Тюлюшова Куулар, Розалия Григорьевна Сеңги, Лидия Уйнушкова Монгуш, Светлана Көспес-ооловна Монгуш, Александр Тешпикович Оюн. Чылдың 12 аттарын чурум езугаар адаарына Анай Сайын-Белековна база Лидия Уйнушкова олар частырыг чокка санап чугаалааннар.

1-ги черни Мөңгүн-Тайгадан келген «Сүттүг шай» командасы, 2-ги черни Тожудан келген «Хырбача» командасы тус-тузунда үлешкеннер. Идепкейлиг киришкен хоочуннары хүндүлүг бижиктер-биле шаңнап-мактаан. Командаларга өртектиг белектерни тывыскан.

Хой чылды үдөп, Мечи чылын уткаан Шагаа байырлалын аравыста адааннажып-мөөрейлежип, амданныг аьш-чемниг, омак-хөглүг, сагыш хандыр дыштандывыс. Ырак-узак кожууннардан келген хоочуннарывыска аал-чуртунга, орук суур эки чедип алырын (баштак аян-биле) күзеп, четтиргенивисти илередип арттывыс.

Валентина ОЮН,
Эрбек сумузунуң хоочун-нар чөвүлелиниң даргазы.

ЧАЛЫЫ ШААН САКТЫП...

Чөөн чүктүң чурагай сашкыны-биле Шагаа байырлы ам-даа уламчылап турар лгай. 1950-1970 чылдар-ажыл-агыйның аңгы-аңгы ырларына ажилдап чораан эин чурттуг 100 ажыг хоочунар Цагаан-сар азы Ак айырлалын «Малчын» кафе-ге демдеглед эрттиргеннер. 2015 чылда Тывага «Езу чылдар чылын» чарлаа-ханы уткалыг. Чаңгыс чер-тутуглар езу-чаңчылдарже бир ы көрүп, салгалдар аразына ыр-чаңчылдарны дамчыдып ип, солун езулалдарны немей ададып, ону аныяк-өскенге бедир сорулгалыг.

Чыылганнарның байырлалын да-Күске Күнзекович Чооду үнүң чогааткан «Эрзин чону ки силер!» деп шүлүү-биле аткан соонда, Өвүр, Кызыл сууннарның партия райком-ына, кожуун даргазынга айлдап чораан Эрзин чурттуг ыгыс Норбуевич Шулуунуң ының ишти, 86 харлыг эне ап Албаан-Шыыраповна Шу-ай-хүнге, тос дээрже, Долаан-ганга, оран-таңдыга чүдүлгө-үглелин бердингенин иле-ип, ак сүдүн чажып, йөрээл-ган.

Чыылган чон чолукшужуп, ак

кадактарын солчуп, аьш-чемни чооглап, аяк шайны ижип, аныяк-чалыы чораан үлерин сактып, мага хандыр хөөрешкеннер. Кымның сагыжынга эң-не солун кандыг болуушкун артып калганын чамдык хоочуннар мынчаар харыылааннар.

Аваа Чигжитович Монгуш, 87 харлыг:

— Бодум Чөөн-Хемчик ко-жуун чурттуг-даа болзумза, чуртталгамның эң-не солун, аныяк үлери Эрзин кожуунга эрткен. 1965 чылда аңаа кел-геш, 5 чыл кожуун даргалааш, а 20 чыл дургузунда партия райкомунуң бирги секретарына ажилдадым. Ажы-төлүм аңаа школыны доозуп, ол черни чуртсуна берген чүвө. Оларның чамдызы ам-даа Эрзинде ажил-дап, чурттап чорууру дээрже-ле, дириг херечи ол-дур. Ын-чангаш Эрзинниң төрөлзирек, хүндүлзечел, дыңнангыр, ажил-ишчи чону мөңзэ эң-не эргим бооп артып калган. Улуг на-зылыгларны мынчаар чыып, хөөрештирген бо байырлалдың эгелекчилеринге өөрүп четтир-геним илеретпес аргам чогул.

Киисин Александрович Моң, 71 харлыг:

— Шагаа байырлалы улам-чылап, Цагаан-сарны чаңгыс

чер-чурттуглар-биле демдег-леп турарына өөрүвес аргам чок! Мээң сагыжымга артып калган солун болуушкун дээрже, аныяамда кожуунга комсомол райкомунга ажилдап эгелзеш, 1990 чылдың октябрь-ноябрь айларда хары угда 3 албан-дужаалга ажилдай бергеним чуртталгамга уттундурбас болуп арткан. Чүге дээрже, пар-тия райкомунуң 1-ги секретары албан-дужаалга конференцияга соңудуптарымга, ала-чайгаар улус депутаттарының район Советиниң даргазына ажил-даар апарган мен. Таптыг-ла ол үеде, ынчангыс кожуун даргазы Карим Тасович Куулар халажып чоруптарга, оон орнунга база кезек када дакпырлап ажилда-дым. Бөгүн аныяк, чалыы шаа-выста кады ажилдап-чурттап чорааш, үр чылдарда көрүшпээн эш-өөр-биле ужуражып кээрже, солун-на-дыр! Бо чыышты ор-ганизастан эрттирип турар Софья Доржуевна Севекке, Римма Кыргыс-овна Чавынчака четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок.

Хандаа Шоюнузовна Кези-гет, 80 харлыг:

— Эрзинниң хоочуннары чыг-лып, Цагаан-сар байырлалы эрттирерин дыңнап-каш-ла,

Эрзинден 80 хар оранчок аш-кан эштерим А.С. Хертекти, Г.О. Чалдыгы, А.С. Хайбыны эдиртип алгаш келдим. Аныяк чорааш, кожуун чергелиг хем-чеглерниң эң-не идепкейлиг кир-жикчилери чордувус. Бо чыышка кээп, шагдан тура көрүшпээн эш-өөрүвүске ужуражып, чалыы үевисти сактып, мага хандыр хөөрежип, чурукка тырттыр-жып ап тур бис.

Алдын-оол Кангаевич Кан-зай, 77 харлыг:

— Шагдан бээр ужуражып, чугаалашпаан чаңгыс чер-чурт-тугларымга ужуражып, мага хандыр хөөрештим. Ынчангаш чыылганнарны парк аксынга чыгып, эртенги сула шимчээш-киннерни кылып, спортчу оюн-нарже сундугуп, хостуг үевисте даалылап, шыдыраалап, кадык-чаагай амыдыралче кыйгырдым.

Долзатмаа Баадыровна Бөөвей, 83 харлыг:

— Ак айны үе-чөргө өөрүм-биле демдеглед, аныяк үевистиң чаагай езу-чаңчылдарын дедир эгидип, өзүп олурар салгакчы-ларывыска арттырар дээш, үлүг-хуувусту кирип турар-дыр бис. Хүндүткел чылында бот-боттарывыска хүндүткеливис кезээде бедик деңгейге чоруурун чедип алыып!

Тываның бирги Камбы-ла-мазы чораан Казак Оругдаа-евич Сандактың оглу Александр Сандак буддизмге тураскааткан, ачазының эдилеп чораан тыва эр кижиниң эт-херекселиниң делгел-гезин кафениң булуңунга делгээн, аңаа чыылган чон мөргүп, хей-аьдын көдүргеннер.

Чыылганнарда Зинаида Щор-овна Төмүр баштаан хоочуннар чараш танцы-самын, ыры-шоо-рун, кожомык, дүрген чугаа-зын бараалгадырга, олурган-нар каттыжыпканнар. Ылаңгыя кожуунуң сумулар аайы-биле хоочуннар бөлүү «Булуң-Бажы», «О, Нарын!», «Мөрөн суурум», «Бай-Даг кызы», «Эрзинимни» деп ырыларны ырлажып, аразын-да мөөрейлешкен.

Ак айның байырлалына ки-ришкен хоочуннар моон-даа соңгаар чыгып, аныяк-өскен аразына кадык-чаагай амыды-ралды улам ыңай сайзырады-рын чедип алыры-биле спортчу оюннарның янзы-бүрү хевир-леринге маргылдааларны кады эрттирерин саналдааннар.

Байырлыг хемчегни эрттирип турган хой чылдыглар Мечи чыл-дыгларга йөрээл салгаш, 2016 чылда хемчеглерни эрттирер эстафетаны дамчытканнар.

Римма ЧАВЫНЧАК

